

УДК 343.915

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.3-2.3>

Р. О. Бундз

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри конституційного та міжнародного права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

РОЗВИТОК НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ НИМИ З ОСОБЛИВОЮ ЖОРСТОКІСТЮ

У статті здійснено огляд юридичної літератури, проаналізовано концепції, теоретичні положення вітчизняних та закордонних науковців із метою відстежити розвиток підходів до висвітлення проблем злочинності неповнолітніх та злочинів, учинених ними з особливою жорстокістю, оцінити сучасний стан вивчення цих проблем та сформулювати власне ставлення до них.

Встановлено, що, попри наявні публікації з питань злочинів, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю, співвідношення агресії, насильства та жорстокості, а також впливу агресивності як властивості людського характеру на здатність до жорстокості, ця проблематика досі є актуальною і для теоретиків, і для практиків. Жорстокість як особистісна характеристика особи, як спосіб вчинення злочинну, як засіб досягнення злочинної мети завжди привертала увагу практиків і теоретиків правоохоронної діяльності. Нині, на жаль, немає однозначного визначення терміна «жорстокість» та поняття «злочини, що вчиняються з особливою жорстокістю».

Проаналізувавши наявні наукові джерела, зроблено висновок, що під злочинами, що вчиняються з особливою жорстокістю, треба розуміти умисні насильницькі діяння (дію чи бездіяльність), прояв агресивності як особистісної риси особи, діяння, що вчиняються з метою (або є способом вчинення інших злочинних діянь) заподіяння фізичної, психічної та моральної шкоди потерпілому.

Злочинність неповнолітніх – соціально негативне явище, що охоплює сукупність злочинів, учинених особами, що не досягли 18-річного віку, на певній території за певний проміжок часу, характеризується кількісними та якісними показниками, є об'єктом самостійного вивчення, а його основною особливістю, що зумовлює специфічні детермінанти та заходи запобігання, є особа неповнолітнього злочинця.

Для вироблення наукових підходів до дослідження злочинності неповнолітніх необхідною і важливою умовою є встановлення природи особливостей особистості неповнолітнього злочинця (соціальні чи генетичні або їхнє співвідношення) та правильне їх трактування у структурі чинників, що зумовлюють злочинність неповнолітніх загалом.

Ключові слова: неповнолітній, злочинність неповнолітніх, формування особистості злочинця, жорстокість, особлива жорстокість, злочини, що вчиняються неповнолітніми з особливою жорстокістю.

Постановка проблеми. Кримінальний кодекс України «лімітує» облік указаних злочинів, використовуючи формулювання «з особливою жорстокістю», «зі знущанням, муками для потерпілого» тощо. Усі інші прояви жорстокості під час вчинення злочинів не вкладаються у зазначений «ліміт». Правоохоронні органи не мають відомостей про кримінальне жорстоке

поводження з людьми, про різноманітні злочини, поєднані із жорстокістю. Злочини неповнолітніх (як і злочини дорослих), що пов'язані із жорстокістю, за рахунок зазначених у Кодексі формулювань представлені в офіційній статистиці в неповному обсязі. Реальна їхня чисельність не тільки значна, а й із року в рік збільшується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження злочинності неповнолітніх зробили такі

науковці: Ю.А. Абросімова, В.С. Афанасьєв, О.М. Бандурка, В.В. Василевич, Д.Л. Виговський, В.В. Голіна, О.М. Джужа, Н.П. Дубініна, В.І. Женунтій, Р.І. Ісаков, Т.Л. Кальченко, І.І. Карпець, О.Г. Колб, І.С. Кон, С.М. Корецький, М.М. Корчовий, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнєцова, І.І. Лановенко, П.П. Михайленко, А.Й. Міллер, Г.М. Мінковський, Г.В. Осипов, Т.Г. Перепелиця, Г.О. Пономаренко, О.Р. Ратинова, Ф.М. Решетнікова, А.Б. Романюк, О.Б. Сахаров, Н.О. Сущенко, Д.М. Тичина, О.М. Хархан та інші. Дослідженню різних аспектів злочинності неповнолітніх присвячено низку наукових робіт і українських, і зарубіжних учених. Зокрема, в Україні проблемам злочинності неповнолітніх присвячено дисертаційні роботи Ю.А. Амбросімової, Д.Л. Виговського, А.П. Гусака, Н.М. Градецької, Н.Д. Туза, Т.С. Жукової.

Мета статті – на основі огляду юридичної літератури, аналізу концепцій, теоретичних положень вітчизняних та закордонних науковців відстежити розвиток підходів до висвітлення проблем злочинності неповнолітніх та злочинів, учинених ними з особливою жорстокістю, оцінити сучасний стан вивчення цих проблем та сформулювати власне ставлення до них.

Виклад основного матеріалу. Феномен жорстокості був і є притаманний будь-якому суспільству і майже завжди тісно пов'язаний із насильством і агресією. Це характерно і для сучасного етапу суспільного розвитку [1, с. 4]. Зокрема, Ю.М. Антонян слушно вважає, що вивчення агресивності й жорстокості вкрай необхідне, позаяк жорстокість, агресивність і насильство є дуже поширеними, а відтак чим глибшими будуть наші знання про них, їх причини, тим успішніше зможемо боротися з ними [2]. Ще радикальніше висловлюється із цього приводу Н.Р. Хомичов, наголошуючи, що жорстокість необхідно викоринювати з нашого суспільства, боротися з нею треба так, щоб вона поступалася під натиском впливу на неї. Боротьба така має бути жорсткою [3, с. 156]. У рамках боротьби із жорстокістю необхідно охопити такі питання, як: витоки жорстокості, її природа, зв'язок із агресією та насильством,

а також заходи, які належить розробити для подолання цього негативного явища.

Кримінальний кодекс України вказує на низку злочинів, кваліфікуючою ознакою яких є вчинення діяння «з особливою жорстокістю». Однак кримінологія, вважаємо, може розглядати прояв жорстокості набагато ширше. Вона, вивчаючи злочини, поєднані з жорстокістю, не може обмежуватися тільки вказівками Кримінального кодексу. Кримінологія, досліджуючи реальність, зокрема спираючись на практичний досвід, визначає своє коло злочинів, поєднаних із жорстокістю, яке значно ширше від представленого у Кримінальному кодексі України. У нього можуть бути включені, наприклад, і такі діяння, як побої, катування, хуліганство, деякі інші. Треба також ураховувати, що під час вчинення цих злочинів жорстокість тісно пов'язана з насильством і агресією. І незалежно від того, поєднані злочини із жорстокістю чи ні, основу їхнього вивчення мають становити не кримінально-правові догми, а кримінологічні знання, практичний досвід, реальність.

У Кримінальному кодексі України немає визначення поняття насильства, але такий термін уживається. Скажімо, в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи» зазначається, що фізичним насильством згідно з диспозиціями ст.ст. 152, 153 КК України належить вважати умисний зовнішній негативний вплив на організм потерпілої особи або на її фізичну свободу, вчинений із метою подолання чи попередження опору потерпілої особи або приведення її у безпорадний стан. Такий вплив може проявлятися в завданні ударів, побоїв, заподіянні тілесних ушкоджень, здавлюванні дихальних шляхів, триманні рук або ніг, обмеженні або позбавленні особистої волі, уведенні в організм потерпілої особи проти її волі наркотичних засобів, психотропних, отруйних, сильнодіючих речовин тощо. Погрозою застосування фізичного насильства як способу подолання чи попередження опору потерпілої особи слід вважати залякування її застосуванням такого насильства до неї і (або)

до іншої людини, доля якої потерпілій не байдужа (родича, близької особи), яке може полягати у висловлюваннях, жестах, демонструванні зброї або предметів, що можуть бути використані для заподіяння тілесних ушкоджень, предметів, що імітують зброю, які потерпіла особа сприймає за справжню зброю, чи інших діях [4].

У юридичній енциклопедії наведено таке визначення: насильство – умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь [5, с. 68]. Поняття «насильство» закон поділяє на фізичні дії і психічне насильство (загрозу) проти потерпілих.

Водночас Л.Д. Гаухман визначає насильство, вважаємо, вузько, вбачаючи в ньому лише фізичне насильство і погрозу його застосування. У загрозах іншого змісту, де нема остраху перед застосуванням фізичної шкоди, на його думку, відсутнє посягання на особу. Така позиція вченого ґрунтується на понятті насильства у кримінальному законі, де під терміном «насильство» розуміється тільки фізичне насильство і погроза його застосування. Тому у Л.Д. Гаухмана все зводиться до формулювання лише фізичного насильства, яке він розтлумачує як «суспільно небезпечний, протиправний вплив на організм людини проти її волі» [6, с. 132]. Розкриваючи це поняття, вчений виокремлює два види насильства – вплив на тіло людини і вплив на внутрішні органи людини без пошкодження зовнішнього покриву (отруєння) [6, с. 135].

Чимало авторів розглядають агресивність і жорстокість майже як синоніми, тоді як деякі припускають їхнє самостійне значення [7, с. 8].

Скажімо, Ю.М. Антонян і В.В. Гульдман виокремлюють жорстокість в особливу категорію, позаяк вона «надає особливого забарвлення насильству й агресії, пов'язана зі способом їх реалізації, заподіянням жертві особливих страждань» [8, с. 15]. Жорстокість та агресивність, на думку вчених, розрізняються за ознакою «заподіяння страждань і мук

заради страждань і мук», що властиве жорстокості і не властиве агресивності. Жорстокість як особистісна риса визначається відтак як «прагнення до заподіяння страждань і мук людям або тваринам, що виражається в діях, бездіяльності, словах, а також фантазуванні відповідного змісту». Акцентується, що агресивна людина може і не бути жорстокою, тоді як жорстока людина завжди агресивна.

Із цього приводу в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 зазначається, що умисне вбивство визнається вчиненням із особливою жорстокістю (п. 4 ч. 2 ст. 115 КК), якщо винний, позбавляючи потерпілого життя, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних (шляхом заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, тортур, мордування, мучення, в тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю, тощо), психічних чи моральних (шляхом зганьблення честі, приниження гідності, заподіяння тяжких душевних переживань, глузлення тощо) страждань, а також якщо воно було поєднане із глузленням над трупом або вчинювалося в присутності близьких потерпілому осіб, і винний усвідомлював, що такими діями завдає останнім особливих психічних чи моральних страждань [9].

Отже, можемо простежити певний зв'язок між поняттями «агресивність», «жорстокість» та «насильство». Усі ці явища слід віднести до особистісних рис, що проявляються під час вчинення злочину. Насильство, безумовно, – це завжди злочин. Але воно може бути і не жорстоким, як, скажімо, і агресивність, оскільки може вчинятись і шляхом бездіяльності. Але це не означає, що жорстокою є лише активна злочинна поведінка. Наприклад, ненадання допомоги потерпілому, залишення без їжі, води чи в непридатних до життя умовах (залишення без одягу в холодну пору тощо) свідчать про жорстокість, позаяк такі діяння можуть спричинити потерпілому не менші страждання, ніж, наприклад, заподіяння значної кількості побоїв, завдання ударів тощо.

Відтак відсутність у законодавстві чіткого визначення окреслених понять спричиняє неправильну кваліфікацію та, відповідно, неналежне реагування органів держави на злочинні діяння.

Для злочинів неповнолітніх, зазначають кримінологи, характерні імпульсивність, егоцентричність, агресивність. На їхню думку, характерною рисою цих злочинів є також насильство і жорстокість. Під час скоєння злочинів неповнолітні в більшості випадків переходять ту межу насильства і жорстокості, що в конкретній ситуації була цілком достатня для досягнення мети злочину. І це найбільше властиво неповнолітнім, які до цього випробували на собі жорстокість.

Вказуючи на жорстокість, кримінологи наголошують, що вона проявляється в неповнолітніх як самоствердження. Вчинювані злочини є для них також способом самоствердження [10, с. 33]. Це, як правило, насильницькі злочини. Відкидати тут будь-який зв'язок із жорстокістю або з агресією не можна.

Водночас не всі злочини, пов'язані з жорстокістю, охоплює Кримінальний кодекс, тоді як такі злочини самі по собі жорстокі або з елементами жорстокості.

Кримінологи, що вивчають діяння неповнолітніх, пов'язані із жорстокістю, зауважують на їхній злочинній активності, а відтак і на тому, що вони «мають високу кримінальну енергетику». Акцентуючи саме на поєднанні злочину із жорстокістю, виокремлюють особливу егоцентричну спрямованість особистості неповнолітнього злочинця, гранична кримінальна розбещеність винного. Відповідно до цієї оцінки кримінологи вказують на значне поширення в нашій країні агресії, якій активно сприяє культ насильства і жорстокості. На думку С.В. Федяєва, злочинність неповнолітніх стала більш професійною й організованою. З'явилися нові види злочинів, які супроводжуються жорстокістю і садизмом [11, с. 220-221].

Збільшення кількості злочинів неповнолітніх, поєднаних із жорстокістю, зумовлене значною мірою зростанням показника рецидивної злочинності, зокрема збереженням високої частки рецидиву неповнолітніх, що тісно пов'язано з утягненням неповнолітніх у злочинну діяльність.

«Емоційна неврівноваженість, марнославство, упертість, нечутливість до страждань інших людей, навіть близьких – усе це пов'язано із жорстокістю і належить до найбільш поширених характерологічних рис неповнолітніх злочинців» [12, с. 55].

Попри існуючі відмінності, в розглянутих злочинах неповнолітніх є кримінологічно однорідний феномен, загальність причинної детермінації. Саме ця спільність зумовлює принципову схожість сукупних кримінологічних характеристик злочинів неповнолітніх, поєднаних із жорстокістю, а також соціальних і морально-психологічних властивостей осіб, які їх вчиняють. Визначальна риса сукупної кримінологічної характеристики вказаних злочинів неповнолітніх – це їхня спорідненість із жорстокістю, де основним є той чинник, що особи, що вчиняють такі злочини, не досягли повноліття.

Ю.М. Антонян стверджує, що жорстокість щодо неповнолітнього «виштовхує» його у сферу криміналу, а опинившись у ній, він протестує, тобто демонстрована ним жорстокість постає як протест. Такий протест стосується в основному тих, хто вже до цього випробував на собі жорстокість, відчуває із цього приводу ущербність. Він (цей протест) може розглядатись як механізм компенсації ущербності. Це певною мірою стосується також агресії та насильства [13, с. 13].

Отже, проаналізувавши поняття «жорстокість», «насильство» та «агресія», можемо зробити висновок, що «жорстокість» є ширшим поняттям, аніж «насильство» й «агресія». Агресія як риса особистості може не бути жорстокою, тоді як жорстокість завжди є проявом агресії та насильства.

Висновки і пропозиції. Для вироблення наукових підходів до дослідження злочинності неповнолітніх необхідною і важливою умовою є встановлення природи особливостей особистості неповнолітнього злочинця (соціальні чи генетичні або ж співвідношення у поєднанні) та правильне їх трактування у структурі чинників, що зумовлюють злочинність неповнолітніх.

Аналіз міжнародних нормативних актів засвідчив, що попередження правопорушень неповнолітніх міжнародне

співтовариство розглядає як комплексну соціальну політику.

Найбільш ефективні програми зарубіжних держав ґрунтуються на мультифакторному підході, застосовуються з раннього дитинства і спрямовані не стільки на індивіда (його агресивну поведінку, стрес, навички подолання), скільки на несприятливі характеристики найближчого сімейного та соціального оточення.

У рамках цих програм цікавим є поєднання навчання батьків і візити додому зі шкільними заходами, спрямованими на поліпшення соціального функціонування підлітка у школі.

У деяких зарубіжних програмах запобігання злочинності неповнолітніх акцентується на залученні офіцерів поліції до рекреаційних програм запобігання підліткової злочинності, позаяк це дає змогу офіцерам поліції безпосередньо взаємодіяти з молоддю та репрезентувати себе як позитивний зразок поведінки для неї. Водночас побутує думка, що насправді делінквентні підлітки уникають таких контактів, а більшість працівників поліції не відчувають себе підготовленими для такої роботи. Окреслена проблема, а саме непідготовленість працівників поліції до роботи зі складними підлітками, є актуальною і для української поліції, що засвідчує необхідність підвищення кваліфікації таких працівників за спеціальними програмами.

Список використаної літератури:

1. Соломин Н.И. Агрессия и жестокость. Москва, 2005.
2. Антонян Ю.М. Жестокость в нашей жизни. Москва : ИНФРА-М, 1995.
3. Хомичев Н.Р. Жестокость и ее распространение в молодежной среде. Осква .: «Просвещение», 2005. С. 156.
4. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 № 5. Право України. 2008. № 43.
5. Міжнародна поліцейська енциклопедія: в 5 т. / відповід. ред. Ю.І. Римаренко. Київ : Ін Юре, 2005. Т. 2. 1224 с.
6. Гаухман Л.Д. Квалификация преступлений: закон, теория, практика. Москва : Юр Инфо, 2001. 316 с.
7. Ратинов А.Р., Михайлова О.Ю. Жестокость как правовая и нравственно-психологическая проблема. Вопросы борьбы с преступностью. Москва : Юрид. лит., 1985. Вып. 42. С. 8.
8. Антонян Ю.М, Бойко И.Б., Верещагин В.А. Насилие среди осужденных. Москва : Юрист, 1994.
9. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2. *Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : навчально-практичний посібник* / укл. Б.О. Кириць. Львів, 2010. 416 с.
10. Сафиуллин Н.Х., Данилевская М.В., Куликов Н.И. Особенности преступного поведения несовершеннолетних. Казань, 1995.
11. Федяев С.В. Криминологическая характеристика рецидива насильственных преступлений несовершеннолетних. *Насильственная преступность: новые угрозы: сборник научных трудов*. Москва, 2004.
12. Ермаков В.Д., Крюкова Н.И. Несовершеннолетние преступники в России. Москва, 1999.
13. Антонян Ю.М. Современная российская насильственная преступность. *Насильственная преступность: новые угрозы: сб. науч. тр.* Москва, 2004.

Bundz R. Development of scientific approaches to illuminating juvenile delinquency and crimes committed with special cruelty

The article is a review of legal literature, the analysis of the concepts, theoretical positions of domestic and foreign scholars with the aim of monitoring the development of approaches to illuminating juvenile delinquency and crimes committed with special cruelty, to assess the current state of studying these problems and to form their own attitude toward them.

It has been established that despite the available publications on crimes committed by minors with particular cruelty, the relation between aggression, violence and cruelty, as well as the impact of aggression as a human attribute on the ability to cruelty, this problem is still relevant for both theorists and practitioners. Violence as a personal characteristic of a person, as a method of committing a crime, as a means of achieving a criminal purpose has always attracted the attention of practitioners and theorists of law enforcement activities.

Meanwhile, unfortunately, there is no unambiguous definition of the term "cruelty" and the concept of "crimes committed with particular cruelty".

Having analyzed the available scientific sources, it was concluded that crimes committed with particular cruelty should be understood as intentional violent acts (acts or omission), manifestation of aggressiveness as a personality trait of a person committed for the purpose (or is a way of committing other criminal acts) of causing physical, mental and moral harm to the victim.

Crime of minors is a socially negative phenomenon that covers the totality of crimes committed by persons under the age of 18 on a certain territory for a certain period of time, characterized by quantitative and qualitative indicators, is the subject of independent study, and its main feature, which predetermines specific determinants and measures of prevention, is the person of a juvenile offender.

One of the necessary and important conditions to develop scientific approaches to the investigation of juvenile delinquency is the establishment of the nature of the personality characteristics of a juvenile offender (social or genetic or their correlation) and their correct interpretation in the structure of factors that predetermine juvenile delinquency in general.

Key words: juvenile, juvenile delinquency, formation of the offender's personality, cruelty, special cruelty, crimes committed by minors with particular cruelty.